

Over vrijheid en verantwoordelijkheid

Vrijheid, vrije wil en verantwoordelijkheid zijn drie kernbegrippen in de ethiek. Ook binnen het Apostolisch Genootschap spelen deze begrippen, al of niet impliciet, een belangrijke rol. In dit artikel worden twee vormen van vrijheid, een bepaalde opvatting over de vrije wil en een onderscheid tussen soorten verantwoordelijkheid beschreven en met de apostolische benadering van verantwoordelijkheid in verband gebracht.

Chris de Werd

De weekbrief van de week voorafgaand aan de herdenking van de bevrijding in 2015 ging over *Vrijheid en verantwoordelijkheid*.¹ In deze brief werd door Jan Zwart ingegaan op de vrijheid waarin we sinds de bevrijding van 1945 mogen leven. Vrijheid is van grote betekenis en die betekenis lijkt de laatste decennia meer en meer tot ons door te dringen, vooral als het gaat om vrijheid van de wijze waarop wij ons leven persoonlijk willen vormgeven. Dat we bevrijd zijn van onderdrukking en in vrede leven biedt ons immers de kans te leven zoals we willen leven. *Hoe* we met deze vrijheid zouden kunnen leven werd door Jan Zwart beschreven aan de hand van Paulus' brief aan de Romeinen². In zijn brief raakt hij de kern van de manier waarop we onze verantwoordelijkheid kunnen nemen, namelijk uit vrije wil.

Vrijheid, willen en verantwoordelijkheid kwamen in deze weekbrief alle drie aan bod. Het zijn dan ook belangrijke thema's die in een tijd als de onze (denk aan IS en de huidige vluchtelingenstroom) weer volop actueel zijn. In onze gemeenschappen komen deze thema's vaker ter sprake, maar dan minder direct en vaak in een bepaalde betekenis. Als we het daar over vrijheid hebben dan hebben we het meestal niet over bevrijding van onderdrukking, maar over de vrijheid om zelf ons leven vorm te geven. Als we het over 'willen' hebben dan hebben we het niet over dat wat we het liefste zouden doen, maar over hoe we keuzes in ons leven kunnen maken. En als we het hebben over verantwoordelijkheid, dan hebben we het in de regel niet over verantwoordelijkheid afleggen, maar over verantwoordelijkheid nemen. Het is de manier waarop we te werk gaan. Zo opgevat horen vrijheid, willen en verantwoordelijkheid bij de 'hoofdmechanismen' van ons werk. Over elk thema apart is veel te zeggen, laat staan als ze, zoals in deze brief, gecombineerd opgevoerd worden. Het vergt dan ook enige stuurmanskunst om de apostolische interpretatie van het verband tussen die concepten in één weekbrief naar voren te brengen. Dat lukte broeder Zwart wonderwel, maar het was uiteraard een beschrijving in vogelvlucht en hij zal niet de intentie hebben gehad alle vragen in verband met vrijheid, de wil en verantwoordelijkheid te beantwoorden.

Enkele vragen blijven echter dringen. Over wat voor vrijheid hebben we het? En over wat voor verantwoordelijkheid spreken we? Vrijheid is een noodzakelijke voorwaarde voor verantwoordelijkheid, maar hoeft daar niet toe te leiden. Is verantwoordelijkheid een plicht? Waarom zouden we naar Paulus moeten luisteren als hij in zijn brief schrijft: "Vergeld geen kwaad met kwaad, streef het goede na jegens alle mensen." Als we de vrijheid hebben om zijn goede raad naast ons neer te leggen: wat voor vrijheid is dat dan? Waarom, anders gezegd, zouden we verantwoordelijkheid willen dragen? *Omdat* we vrij zijn? Dit soort vragen zijn de aanleiding om hier de begrippen vrijheid en verantwoordelijkheid verder uit te diepen. Ik zal het daarbij ook hebben over wat daar

nauw mee samenhangt: de vrije wil. Terecht schrijft Jan Zwart immers: “Om vrij te zijn is het nodig dat je kunt zeggen: ik wil”³

In de eerste plaats blijkt het daarbij nuttig te zijn een onderscheid te maken tussen verschillende soorten vrijheid. Een belangrijk onderscheid tussen soorten vrijheid werd gemaakt door de filosoof Isaiah Berlin in zijn artikel *Two Concepts of Liberty* uit 1956⁴. Voor wie denkt over vrijheid is het een onderscheid dat buitengewoon bruikbaar is. Vervolgens is het de vraag hoe je die vrijheid wilt hanteren. Daarbij gaat het niet om wat je wilt, maar hoe je kiest wat je wilt. Om enig licht op die kwestie te werpen maak ik een onderscheid tussen verschillende soorten wil, een onderscheid dat gebaseerd is op de manier waarop we iets willen. Ik ga daarvoor te rade bij de opvatting van Harry Frankfurt over de vrijheid van de wil⁵. Gewapend met deze toegespitste ideeën over vrijheid en (vrije) wil maak ik dan tenslotte een onderscheid tussen twee soorten verantwoordelijkheid. Dit is vooral een praktisch onderscheid, een onderscheid waardoor we de aandacht kunnen richten op de soort verantwoordelijkheid waar we het in onze apostolische gemeenschappen meestal over hebben.

Bij de bespreking van deze drie concepten hanteer ik gemakshalve het (op zich niet vanzelfsprekende) uitgangspunt dat alleen wie vrij is verantwoordelijk kan zijn.

Vrijheid

De vrijheid die wij op 5 mei vieren is de vrijheid die we gekregen hebben nadat wij of onze ouders of grootouders bevrijd waren van de repressie en angst van de Tweede Wereldoorlog. De onderdrukkers waren verslagen, de bevrijders werden toegejuicht. Alles zou beter worden. En dat werd het op veel terreinen ook, maar niet op alle. Het is bekend dat, na de aanvankelijk enthousiaste inzet voor de wederopbouw, velen zich na enkele jaren teleurgesteld afvroegen of ze voor deze vrijheid gevochten hadden, of dit nu de vrijheid was waarvoor velen hun leven gegeven hadden. Men had verwacht dat het simpele feit dat we van de Duitsers bevrijd waren voldoende eendracht zou scheppen om gezamenlijk een mooie samenleving op te bouwen.

Vermoedelijk moet je de bevrijding zelf meegemaakt hebben om de euforie te begrijpen die maakte dat alles mogelijk leek - en de daarop volgende teleurstelling. Dat de realiteit het enthousiasme op een gegeven moment zou inhalen ligt voor de hand, maar voor een deel zou de teleurstelling ook te maken kunnen hebben met de focus op één bepaalde betekenis van vrijheid, een betekenis die tot op de dag vandaag bijna automatisch wordt gehanteerd. In die tijd van toenemende ontzuivering, in 1956, schreef filosoof Isaiah Berlin (een Jood die in 1917 in Riga getuige was van de Russische revolutie en voor de Tweede Wereldoorlog naar Londen vluchtte) zijn beroemde, artikel *Two Concepts of Liberty*, een artikel dat ging over de betekenissen die het begrip ‘vrijheid’ kan hebben. Hierin stelde hij dat je, globaal gesproken, zou kunnen spreken van twee soorten vrijheid: *negatieve* vrijheid en *positieve* vrijheid.

Negatieve vrijheid

Iemand dwingen, schrijft Berlin, is iemand van zijn vrijheid beroven. Maar van welke vrijheid wordt iemand dan beroofd? Bij negatieve vrijheid heb je het dan over de vraag: “Wat is het gebied waarbinnen aan het subject – een mens of een groep mensen – moet of zou moeten worden overgelaten om te doen wat hij⁶ kan doen of kan zijn, zonder inmenging van andere mensen?”⁷ Dit gebied noemt Berlin negatieve vrijheid. Het is het gebied zonder dwang, of zoals het men het ook wel eens uitdrukt: het is het gebied waarbinnen je met rust gelaten wordt. Bij dit soort vrijheid denken we bijvoorbeeld aan de vrijheid die de mensen in Nederland kregen toen de Duitse onderdrukkers waren

vertrokken of we denken aan de vrijheid in Oost Duitsland na de bevrijding van het communistische regime in 1990. Toen men in Nederland en later in het oosten van Duitsland die vrijheid gekregen had kon men leven zonder bemoeienis van de onderdrukker.

Toch zou het een vergissing zijn alleen te denken aan negatieve vrijheid als bevrijding van onderdrukkers. Eigenlijk wordt immers ook vandaag de dag, en ook bij ons, op allerlei gebied de ruimte beperkt waarbinnen we zonder bemoeienis van anderen onze gang kunnen gaan, al noemen we het geen onderdrukking. Steeds worden we in onze negatieve vrijheid beperkt, omdat we immers door anderen gedwongen worden bepaalde zaken te doen of na te laten. Je mag geen moord plegen en als je die vrijheid toch denkt te kunnen nemen, word je, eventueel met harde hand, gedwongen daarvan af te zien. Ook al zijn we het er wel of niet mee eens, we doen of laten vaak iets omdat we anders met een sanctie of desnoods met geweld gedwongen worden. Dat geldt voor de boete die betaald moet worden voor het rijden door rood licht, maar in feite ook voor de boze reactie van mensen als we ons onbehoorlijk gedragen. Ook worden we in onze vrijheid beperkt door het eenvoudige feit dat andere mensen dezelfde vrijheid hebben als wij. Zo wordt voortdurend het gebied waarbinnen we zonder inmenging van anderen onze gang kunnen gaan, onze negatieve vrijheid, door andere mensen in meer of mindere mate ingeperkt. Je zou kunnen zeggen dat de grens van onze negatieve vrijheid door verschillende vormen van dwang wordt bepaald.

Berlin merkt daarbij op dat er geen sprake is van dwang als je iets niet kunt. Als je niet kan lezen omdat je blind bent, dan is er geen sprake van dwang en dus niet van beperking van je negatieve vrijheid. Ook stelt hij vast dat negatieve vrijheid altijd door mensen wordt beperkt en niet door dingen of omstandigheden. Maar of je je neer moet leggen bij feitelijke omstandigheden óf dat je je door anderen gedwongen voelt, hangt ook af van jouw kijk op die omstandigheden. Wie arm is en anderen daarvan de schuld geeft voelt zich door hen in zijn vrije speelruimte aangetast, en dus in zijn negatieve vrijheid beperkt.

De mate van negatieve vrijheid is dus geen vast gegeven, maar kan op allerlei gebieden toe- of afnemen. De grens wisselt. Over de manier waarop men in de westerse wereld wil verhinderen dat deze negatieve vrijheid aangetast wordt, heeft Berlin (al in 1956) weinig goede woorden over. Die verdediging bestaat uit het 'negatieve' doel inmenging zo veel mogelijk af te weren. Met name overheidsbemoeienis wordt daarbij van de hand gewezen. Elke beperking van de ruimte waarbinnen men zijn gang kan gaan wordt dan een 'aantasting van vrijheid' genoemd. Het is de moderne, liberale opvatting van vrijheid. Een opmerkelijk kenmerk van negatieve vrijheid is tenslotte dat het in principe niet uitmaakt of negatieve vrijheid onder een tiran of in een democratie genoten wordt. Een tiran kan je onder zijn voorwaarden best bepaalde individuele vrijheden toestaan en dat kan ook onder een democratisch bestuur.

Een bekend citaat waarin de twee soorten vrijheid, negatieve en positieve, goed naar voren komen, stamt van Nelson Mandela, toen hij sprak over zijn vrijlating na 27 jaar gevangenschap: *“Toen ik naar buiten liep, mijn vrijheid tegemoet, wist ik dat als ik niet al mijn angst, haat en bitterheid zou achterlaten, ik dan nog altijd gevangen zou zijn.”*⁸ Hij spreekt hier over verschillende soorten gevangenschap en verschillende soorten vrijheid.

Positieve vrijheid

De tweede betekenis, schrijft Berlin, die ik de 'positieve' betekenis van vrijheid noem, is vervat in de vraag: "Wat of wie bestuurt of belemmert iemand zodanig dat het of hij bij iemand kan bepalen om dit te doen of te zijn, in plaats van dat?" Dit is een heel andere vraag dan de vraag naar het gebied waarbinnen je ongehinderd je gang kunt gaan, hoewel de antwoorden elkaar kunnen overlappen. "De betekenis van positieve vrijheid zit hem", vervolgt Berlin, "in de vraag: 'Wie is mijn meester?' Deze vraag komt voort uit het fundamentele verlangen *zelf* te bepalen wie of wat ik ben, zelf te besluiten wat ik doe, vanwege mijn eigen redenen en niet gedwongen door iets of iemand buiten mij. Ik wil zelf kunnen kiezen. Positieve vrijheid is de vrijheid mijn eigen meester te zijn."⁹

Positieve vrijheid gaat over de vrijheid zelf te kunnen bepalen wat je denkt of spreekt of doet. Het gaat ook over wat je kunt en wat je wilt. Iemand kan vrij willen zijn als een vogel in de lucht, maar hij moet dan wel kunnen vliegen. In die zin is iemand die verslaafd is niet vrij. De verslaafde kan denken of zeggen wat hij wil, de verslaving is de baas. Dat geldt ook voor emoties die iemand overmannen of denkbeelden die iemand in hun ban houden. Het zijn de heroïne, de woede, het Idee die bepalen hoe iemand is, niet zijn 'zelf'.

Nu zit hem juist in dit aspect, het 'zelf', het probleem. Bij een verslaving is het duidelijk dat je het niet 'zelf' bent die je steeds opnieuw naar de dealer toe drijft. Maar wat is dat 'zelf' dan wel? Wat betekent het in normale omstandigheden dat je 'zelf' besluit iets wel of niet te doen, of dat je 'zelf' besluit om sportief of nauwkeurig of eerlijk te zijn? Wat is dan dat 'zelf' dat kan bepalen wie of wat je bent? Wat is het in mij dat kan zeggen wat goed voor mij is? En is dit wel mijn 'ware zelf', of moet ik daarnaar op zoek gaan? Ben ik mijn eigen meester? Die zoektocht naar positieve vrijheid, naar mijn 'zelf' als eigen meester kan naar twee kanten radicaal uitpakken.

Iemand die radicaal over het zelf als zelfstandige, autonome entiteit gedacht heeft, is Jean-Paul Sartre. Het subject, het zelf, is voor hem de bron van de menselijke vrijheid. Hij beschouwt alles wat als excuus kan dienen voor het ontwijken van de keuzes die een vrij mens nu eenmaal moet maken als een vorm van 'kwade trouw'. Per definitie mag er niets - geen god, geen waarden, geen ander mens - voorafgaan aan die keuzes. Alleen dan kun je echt autonoom, echt vrij zijn. Zelfs de blik van een ander mens objectiveert je, maakt je tot een ding, iets wat voorspelbaar wordt en dus onvrij is. *L'enfer c'est l'autre*, de hel dat is de ander, zegt hij dan ook in zijn toneelstuk *Huis Clos*. Het eigen zelf moet volkomen autonoom zijn. Wie echt vrij wil zijn staat er alleen voor.

Ook naar de andere kant toe dreigt radicalisering, namelijk als mijn 'ware zelf' aan een bepaald ideaal of algemeen principe moet beantwoorden om 'echt zichzelf' te zijn. En is men dan van dat idee overtuigd, dan moeten vaak ook anderen, uit liefde of voor hun eigen bestwil, overtuigd worden hoe hun 'ware zelf' gevonden kan worden. Deze wijze van redeneren, waarbij positieve vrijheid verabsoluteerd wordt en men zijn eigen 'zelf' identificeert met een bepaald algemeen principe of ideaal, is eveneens terug te voeren op het sterke verlangen zichzelf te zijn, totaal onafhankelijk van bepaalde invloeden. Een voorbeeld van deze vorm van verabsoluteerde positieve vrijheid is te lezen in Berry Brands' *Nieuw licht op oude wegen*¹⁰ waar hij spreekt over de achtergrond van de houding van apostel L. Slok in de kwestie van haardracht en kleding: niet de lengte van het haar of bepaalde kleding was het eigenlijke probleem, maar "Wat hij niet kon accepteren was dat ze niet wilden luisteren. Hij zag zijn absolute zeggenschap, zijn positie als Levende Norm bedreigd."¹¹ Deze verabsoluteerde vorm van positieve vrijheid

door een allesbepalende opvatting van het zelf betekende vooral voor L. Slok meer positieve vrijheid. Dat deze radicale opvatting inmiddels achter ons ligt doet overigens niets af aan het feit dat de apostolische religieuze cultuur als een vorm van positieve vrijheid opgevat moet worden. Het gaat om de wens het eigen leven vanuit het eigen zelf vorm te geven.¹²

Samenvattend kunnen we zeggen dat we twee soorten vrijheid onderscheiden. We spreken van negatieve vrijheid wanneer we het hebben over het gebied waarbinnen we zonder inmenging van anderen kunnen handelen. Het is de verwerving van deze negatieve vrijheid in 1945 die we begin mei terecht herdenken. Ook op allerlei andere gebieden moet negatieve vrijheid gekoesterd worden. Denk bijvoorbeeld aan de bescherming van onze privacy op internet. Het belang van deze soort vrijheid kan moeilijk overschat worden: negatieve vrijheid is een voorwaarde die voor een groot deel bepaalt of positieve vrijheid mogelijk is. Maar hoe belangrijk ook, meer betekenis heeft negatieve vrijheid niet.

Het gaat er vervolgens om wat je, gegeven die negatieve vrijheid, kunt doen. Dat is de positieve vrijheid die je hebt. Positieve vrijheid is de vrijheid je eigen meester te zijn. Positieve vrijheid betekent dat ik zelf kan bepalen wie ik ben en wat ik doe. Hier is het de vrije wil die aan het woord is.

De vrije wil

Als een verlangen en onze gedachten over de uitvoering van dat verlangen vaste vorm gaan aannemen, dan spreken we van willen. Of dat willen veroorzaakt wordt door een reclamespot, voortkomt uit je genen of je opvoeding, en óf en in hoeverre dat willen echt helemaal uit eigen, vrije keuze tot stand is gekomen, is een onderwerp van blijvende discussie. Uit praktische overwegingen sla ik hier deze discussie (die neerkomt op het al of niet bestaan van een vrije wil) over. Ik ga uit van de mogelijkheid dat onze wil vrij kan zijn. Waar het mij hier om gaat is de *manier* waarop de wil dan vrij is. In de vorige paragraaf omschreef ik wat positieve vrijheid is. Het bepalen van wie ik ben en wat ik doe is echter geen besluit dat alles verandert, alsof er een knop wordt omgezet. Het is meer een proces dat voortkomt uit een verlangen of gedachte over een houding die men wil aannemen of een handeling die men wil verrichten, het is meer een ontwikkeling dan een beslissing. Je zou positieve vrijheid dan ook kunnen omschrijven als de mogelijkheid zelf te bepalen wie ik *wil* zijn en wat ik *wil* doen.

Onze wil staat ongetwijfeld aan tal van invloeden bloot, maar uiteindelijk, zo is de algemene gedachte, is het laatste woord toch aan onszelf. In het dagelijks leven gaan we er van uit dat we in vrijheid kunnen kiezen wat we willen. We kunnen weliswaar gedwongen worden iets anders te doen dan we zouden willen (vooral onder kinderen erg bekend), maar aan het vermogen om naar eigen keuze iets te willen twifelen we meestal niet. Wie we zijn of wat we doen bepalen we in uiterste instantie zelf.

Maar wat is een vrije wil - en wanneer kun je van een echt vrije wil spreken? Om die vraag te beantwoorden doe ik een beroep op de publicaties van Harry G. Frankfurt. Zijn visie op de vrije wil biedt een vruchtbaar inzicht in de mogelijke structuur ervan. Het belang van de kwestie is duidelijk: alleen wie er van uitgaat dat wij als mensen in principe vrij zijn in wat we willen, kan aannemen dat het mogelijk is ons lot in eigen hand te nemen en dat er dus zoiets als verantwoordelijkheid bestaat. Geen vrije wil – geen verantwoordelijkheid.

Laat ik beginnen een misverstand over de vrije wil uit de weg te ruimen. Namelijk dat een vrije wil pas vrij is als iemand heeft kunnen kiezen uit meerdere mogelijkheden. En omgekeerd: dat als er maar één optie is, er geen sprake is van een vrije wil.¹³ Voor veel mensen is wat ze doen voldoende gerechtvaardigd als er maar één keuzeoptie overblijft, als je nog maar één ding kunt doen. “Hier sta ik, ik kan niet anders”, zou Luther in 1521 gezegd hebben voor de Rijksdag in Worms. Dat mag zo zijn, maar wilde hij dan wel iets anders? ‘Ik had geen andere keus’ mag voor de rechter een verzachtende omstandigheid zijn (de verdachte was dan immers niet vrij om iets anders te doen), filosofisch gezien kan er wel degelijk sprake van zijn dat iemand, ook wanneer er maar één mogelijke handeling over is, iets uit vrije wil doet. Die ene manier van handelen kan immers precies de handeling zijn die iemand *wilde* kiezen. Ook al zouden er andere mogelijkheden zijn geweest, dan had hij of zij toch precies die ene mogelijkheid gekozen, uit vrije wil.

Dit richt de aandacht op het feit dat niet het kiezen uit meer mogelijkheden bewijst dat er sprake is van een vrije wil, maar dat het motief telt. Dit heeft Frankfurt er toe gebracht een onderscheid te maken tussen verschillende soorten wil.¹⁴ Hij gaat er daarbij van uit dat juist de wil zoals hij die omschrijft het ene wezen kan onderscheiden van het andere. Alleen wezens met een wil noemt hij een ‘persoon’. Het is de wil die ons tot een persoon, tot een echt mens maakt.

Volgens Frankfurt moeten we een onderscheid maken tussen ‘verlangen’ en ‘willen’. In het gewone spraakgebruik kunnen de zinnen ‘Ik verlang naar een ijsje’ en ‘Ik wil een ijsje’ zonder veel betekenisverschil verwisseld worden. De betekenissen van ‘willen’ en ‘verlangen naar’ overlappen elkaar gedeeltelijk. In beide gevallen is er sprake van een motief of oorzaak (ik heb dorst of ik heb het warm) en in beide gevallen leidt dat tot een keuze uit alternatieven (water, een ijsje). Het zijn niet alleen mensen die deze verlangens en motieven hebben en keuzes kunnen maken. Ook andere wezens, bijvoorbeeld dolfijnen of apen, hebben verlangens en maken keuzes. Ze wegen dingen tegen elkaar af en hebben daarbij hun prioriteiten. De reden dat aan een bepaald verlangen gehoor gegeven wordt verschilt echter nogal. Verlang ik naar iets omdat dat verlangen het sterkst is of om een andere reden? Wil ik iets gewoon het allerliefst - of wil ik iets omdat me dat (bijvoorbeeld) het meest juiste lijkt?

Verlangens zijn er dus in soorten. Je hebt verlangens die simpelweg een verlangen zijn om iets wel (of niet) te doen of te hebben. Dit soort verlangen komt zowel bij mensen als bij dieren voor. Het is bijvoorbeeld het verlangen om te eten, weg te lopen of zich bij anderen te voegen.¹⁵ Een tweede soort verlangen is een verlangen waarbij een keuze gemaakt wordt uit meerdere alternatieven. Verlang ik naar een ijsje of naar een flesje Cola? Verlang ik naar een gezellig praatje, naar een wandeling in m’n eentje, of ga ik winkelen? De keuze die ik maak wordt bij dit soort verlangen bepaald op grond van het feit dat één van deze verlangens het sterkst is.¹⁶ Er is sprake van een afweging, maar die afweging heeft maar één doel: dat het sterkste verlangen wint.

Maar naast dit soort verlangen is er een derde mogelijkheid, namelijk wanneer niet het sterkste verlangen gekozen wordt, maar het verlangen dat ik om een of andere reden het beste vindt. Ook bij dit soort verlangen is er sprake van dat er een keuze gemaakt moet worden uit verschillende verlangens. Ik kies dan echter niet om iets wel of niet te doen of te hebben, ik kies een verlangen. Het is een ‘verlangen naar een verlangen’. Het belangrijkste kenmerk van dit speciale verlangen is het motief waarmee dat verlangen gevoed wordt: namelijk om *zelf* anders te kiezen dan het sterkste verlangen dicteert. Daardoor krijgt men de mogelijkheid zelf te kiezen wie men wil zijn. Alleen in dit geval, als je zelf kiest wat je wilt, is er, aldus Frankfurt, sprake van een vrije wil.

Het vermogen van de mens om niet te kiezen op basis van het sterkste verlangen maar om verlangens tegen elkaar af te wegen is, schrijft Frankfurt, het vermogen tot reflectieve zelfevaluatie van de mens. Nu is dat vermogen tot reflectieve zelfevaluatie op zichzelf niet voldoende om te kunnen spreken van een wil. Iemand die verslaafd is beseft terdege dat hij iets anders kan willen. Hij doet het alleen niet. Pas als een verlangen om zelf je verlangens te bepalen effectief is, spreekt Frankfurt van *willen*. Het is de wil om je verlangen daadwerkelijk te bepalen.¹⁷ Deze wil beschouwt hij als essentieel voor een persoon. Iemand wil zelf anders zijn.¹⁸ Alleen bij iemand die de wil heeft om zijn verlangen zelf te bepalen en daarnaar handelt kan gesproken worden over een vrije wil. Iemand heeft geen vrije wil als hij doet waar hij naar verlangt. Dan doe je alleen waar je zin in hebt. Iemand heeft pas een vrije wil als hij zijn verlangen kan sturen, omdat hij een bepaald soort mens wil zijn en ook daarnaar handelt. Het is de wil waarbij men zichzelf daadwerkelijk richting geeft.

Samengevat: je wil is vrij als je zelf kunt kiezen vanuit welk verlangen je wilt handelen. Het motief voor die keuze is de wens je op een bepaalde manier te gedragen, een bepaald mens te zijn. Echte wilsvrijheid bestaat er niet uit dat je doet waarnaar je verlangt. Wilsvrijheid bestaat ook niet als het blijft bij een wens dat je iets zou willen. Een vrije wil bestaat alleen als je reflecteert op wie je wilt zijn en dat je wil om te handelen bepaalt. Een vrije wil bestuurt de keuze van je verlangens en bestuurt op die manier wat je wilt. Het is deze vrije wil waardoor je je eigen meester kunt zijn.

Verantwoordelijkheid

Hiervoor heb ik beschreven dat er van verschillende soorten vrijheid, negatieve en positieve, gesproken kan worden. Negatieve vrijheid is het gebied waarbinnen we zonder inmenging van anderen onze gang kunnen gaan. Positieve vrijheid is de mogelijkheid zelf te bepalen wie je wilt zijn en wat je wilt doen (of wat niet). Positieve vrijheid kan ingevuld worden door een vrije wil. Die wil is pas vrij als je zelf bepaalt wat je verlangen zal zijn en daarnaar handelt. Wil er sprake zijn van een vrije wil, dan houdt dat in dat je zelf kiest wat je wil zal zijn en daarmee voor een bepaalde manier van handelen of een bepaalde levenshouding. Wie zelf kiest is verantwoordelijk.¹⁹

Vrijheid is dus een voorwaarde voor verantwoordelijkheid, in die zin dat negatieve vrijheid de mogelijkheid bepaalt dat iemand wel of niet verantwoordelijk is en positieve vrijheid de mogelijkheid bepaalt van de manier waarop iemand verantwoordelijk kan zijn. Vrijheid opent mogelijkheden. Verantwoordelijkheid gaat over de concrete manier waarop die mogelijkheden ingevuld worden.²⁰ Nu kan verantwoordelijkheid vanuit verschillende invalshoeken bekeken worden, namelijk als het gaat om een handeling uit het verleden of wanneer het gaat om een handeling in de toekomst. In deze paragraaf beschrijf ik een bepaalde kijk op verantwoordelijkheid die bij die twee invalshoeken aansluit. Een van die twee is het perspectief van waaruit wij, apostolischen, ons meestal bezinnen op de inhoud van onze verantwoordelijkheid en de manier waarop we willen leven. Dit is dan ook de reden dat ik dit concept nader uitwerk.

‘Verantwoordelijkheid’ is een relatief nieuw begrip dat ontstaan is in de 18^e eeuw. Toen werd het begrip echter gebruikt in de context van politieke afvaardiging en de plichten die dat met zich meebracht. Hoewel in onze tijd het begrip verantwoordelijkheid meerdere betekenissen heeft (‘De felle zon is verantwoordelijk voor het uitdrogen van de grond’, ‘Hij is verantwoordelijk voor de bewaking van de fietsenstalling’), richt ik me hier op morele verantwoordelijkheid.²¹ Morele verantwoordelijkheid is aan de orde als iemand iets doet waarvoor hij of zij geprezen kan worden of er de schuld van kan

krijgen. Pas in de 20^e eeuw wordt verantwoordelijkheid in verband gebracht met de tegenstelling tussen vrije wil en het determinisme, waarbij de gedachte was dat als alles wat gebeurt vastligt, als de mens totaal gedetermineerd is, bijvoorbeeld door natuurwetten, er geen sprake kan zijn van vrije wil en dus ook niet van verantwoordelijkheid. Hier ga ik er (zoals gezegd) van uit dat er een vrije wil bestaat en dat daarom mensen verantwoordelijk kunnen zijn. Daarnaast kan er ook sprake kan zijn van collectieve verantwoordelijkheid, maar hier beperk ik mij tot individuele verantwoordelijkheid.

Filosofisch gezien heeft het denken over individuele, morele verantwoordelijkheid zich langs twee hoofdlijnen ontwikkeld.²² De eerste lijn gaat er van uit dat verantwoordelijkheid voortkomt uit redenen die rationeel zijn bepaald. Men handelt verantwoordelijk op basis van een logische, controleerbare reden, bijvoorbeeld dat het redelijk is dat men afspraken nakomt, of op basis van de redenering dat het uiteindelijk onredelijk zal blijken te zijn dat men anderen benadeelt. De morele lading zit als het ware al in de redelijkheid besloten. De tweede lijn gaat er van uit dat mensen zich verantwoordelijk voelen uit betrokkenheid bij elkaar. Gevoelens en verlangens in de omgang met anderen (zoals schaamte of liefde) zijn de basis van verantwoordelijk gedrag. De morele lading ontvouwt zich hierbij in de omgang tussen mensen.

Beide richtingen hebben hun filosofische voor- en tegenstanders, maar vaak draaien de discussies uiteindelijk om drie zaken: de verbondenheid met anderen waardoor men verantwoordelijk zou zijn, het besef dat men verantwoordelijk is voor zijn eigen gedrag en het idee dat anderen verantwoordelijk zijn voor hún gedrag. De kern van verantwoordelijkheid is echter steeds dat er een unieke persoon met een vrije wil is die vanwege een of andere reden op een bepaalde manier handelt. Het gaat dan om handelingen waarvoor men geprezen zou kunnen worden of waarvan men beschuldigd kan worden, anders gezegd: die goed- of afgekeurd zouden kunnen worden. Bijvoorbeeld: 'Het is jouw verantwoordelijkheid dat de bus op tijd rijdt' of 'Het is onze verantwoordelijkheid dat het milieu vervuild wordt'. Men handelt dan om een bepaalde, zelfgekozen redenen²³.

Los van elk ander onderscheid kun je verantwoordelijkheid verdelen in twee soorten, die qua perspectief nogal van elkaar verschillen. Ik doel op het onderscheid tussen *prospectieve* en *retrospectieve* verantwoordelijkheid. Prospectieve verantwoordelijkheid gaat over de toekomst. Je bent iets aan het doen of je gaat iets doen en daar neem je 'in het vooruitzien', prospectief, verantwoordelijkheid voor. Denk hierbij aan de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van een kind, of voor het veilig rijden in een auto zodat er geen ongelukken gebeuren. Retrospectieve verantwoordelijkheid is verantwoordelijkheid voor iets uit het verleden. Je hebt iets gedaan en daar ben je 'in het nazien', retrospectief, verantwoordelijk voor. Je bent zojuist door rood licht gereden, je had je moeder op haar verjaardag moeten bellen, je hebt een tentamen goed gemaakt. Retrospectieve verantwoordelijkheid kan tot aansprakelijkheid leiden. Je hebt iets gedaan of nagelaten, daar ben jij verantwoordelijk voor en dus aansprakelijk.

Aan retrospectieve verantwoordelijkheid is menige historische verhandeling gewijd (wie zijn verantwoordelijk voor de opstand tegen het gezag van de Spanjaarden?, wie is verantwoordelijk voor de bezetting van Atjeh?), maar ook het strafrecht is om deze soort verantwoordelijkheid heen gebouwd. Opvattingen over retrospectieve verantwoordelijkheid kunnen in de loop van de tijd door gewijzigde omstandigheden of door veranderende opvattingen over allerlei zaken veranderen. Zo worden er geen heksen meer verbrand en kan roken in gezelschap op afkeuring rekenen.

Over prospectieve verantwoordelijkheid is veel minder geschreven. Prospectieve verantwoordelijkheid, hoe je je dient te gedragen in allerlei toekomstige omstandigheden, is veel lastiger te omschrijven en veel minder scherp af te bakenen dan verantwoordelijkheid voor gedrag uit het verleden. Bij prospectieve verantwoordelijkheid gaat het om de manier waarop wij zelf onze positieve vrijheid gaan invullen. En als ik dan mijn verantwoordelijkheid neem is dat een uiting van mijn vrije wil. Uit vrije wil kies ikzelf hoe ik zal handelen en handel ik ook zo.

Voor beide soorten verantwoordelijkheid geldt dat er een (morele) reden voor de handelingskeuze is. Als er een kind in het water valt, spring ik het na om het te redden. Waarom? Omdat (en daar zijn op zich weer redenen voor) volwassenen voor kinderen moeten zorgen. Daarom is het redden van een kind goed en weglopen verkeerd. We hebben dus redenen waarom we iets gedaan hebben of waarom we iets op een bepaalde manier gaan doen. In ons apostolische werk hebben we het vooral over redenen waarom we iets in de toekomst op een bepaalde manier willen gaan doen, dus over prospectieve verantwoordelijkheid. Bijvoorbeeld hoe we zouden kunnen handelen om een waardevol (is: prijzenswaardig) leven te leiden. We hebben daar zelfs een ritueel voor, waarbij we het niet hebben over onze retrospectieve verantwoordelijkheid, maar over onze houding in de toekomst: de rondgang²⁴.

Voor prospectief verantwoordelijk handelen heeft men dus (vaak onuitgesproken) een uiteindelijke reden, vaak in de vorm van een (vuist)regel. Je 'hoort' dit of dat niet of juist wel te doen. Dat je je aan die regel onderwerpt is vreemd genoeg een vorm van dwang die je je zelf oplegt. Die dwang komt bijvoorbeeld tot uiting in de tweede van de vier fundamentele filosofische vragen die Immanuel Kant zich stelde: wat *moet* ik doen?²⁵, wat in feite een vraag naar een dwingende reden voor verantwoordelijk handelen is. Een antwoord daarop kan een wet of een (leef)regel zijn. Een voorbeeld van een regel die op de vraag hoe je moet handelen een antwoord geeft, is de bekende tegeltjeswijsheid: Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. Kant hanteerde een anders geformuleerde en grondig doordachte versie van deze wijsheid, het categorisch imperatief, waarvan hij veronderstelde dat het een universele regel voor moreel handelen opleverde.²⁶ Een ander voorbeeld vormen de 10 geboden, een van de oudste pogingen ons moreel oordeel van regels te voorzien. Bij positieve vrijheid echter ben ik in wezen de enige die mij de wet kan stellen. Dit perspectief op verantwoordelijkheid - prospectieve verantwoordelijkheid - is dus wezenlijk verbonden met positieve vrijheid en een opvatting van de vrije wil, die als kern het innemen van een persoonlijk bepaalde levenshouding heeft. Dit verband tussen vrijheid en verantwoordelijkheid kan alleen gelegd worden als duidelijk is om wat voor vrijheid het gaat en, bij positieve vrijheid, hoe die vrijheid ingevuld wordt. Prospectieve verantwoordelijkheid kan men nemen door te kiezen wat men wil – en niet door zich te richten op wat men het liefste doet of heeft.²⁷

Laat ik eindigen met een (wat simpele) illustratie van het verband tussen vrijheid, vrije wil en verantwoordelijkheid. Stel dat de moeder van een twaalfjarige jongen vindt dat hij zijn kamer moet opruimen. Zij kan hem daarin helemaal vrijlaten. In dat geval kan hij ervoor kiezen of hij dat zelf nodig vindt en zo ja wanneer hij dat doet. Zij kan zich ook directief opstellen en precies controleren of hij doet wat ze van hem verwacht. Op deze manier geniet hij dus veel negatieve vrijheid of juist minder negatieve vrijheid. Gegeven een bepaalde mate van negatieve vrijheid, een bepaalde handelingsruimte, is het echter onzeker wat de jongen met deze vrijheid zal doen. Sterker nog: het op zichzelf staande feit dat hij een bepaalde mate van negatieve vrijheid heeft, zegt niets over wat hij doet of zou moeten doen.

Binnen de ruimte die de jongen krijgt kan hij echter verschillende keuzes maken. Hij kan gewoon doen wat hij het makkelijkste vindt, maar hij kan ook bij zichzelf afwegen wat hij zal doen: zelf alles opruimen, zijn broertje omkopen het meeste werk te doen, zijn moeder om hulp smeken, een heel klein beetje opruimen voor de vorm en dergelijke. Hij weegt af, kiest wat hij het meest aantrekkelijk vindt, en dat doet hij. Maar hij heeft pas echt een vrije wil als hij nadenkt over zichzelf als iemand die ervoor kiest in de chaos te willen zitten of juist in een opgeruimde omgeving, als iemand die afhankelijk is of zelf actie onderneemt, die alleen voor de vorm wat doet of ergens echt werk van maakt. Met andere woorden: die ten aanzien van zichzelf een keuze maakt uit wat hij wil en daarnaar handelt. Heeft hij die keuze gemaakt dan kan hij achteraf op die keuze aangesproken worden: hij is retrospectief verantwoordelijk.

Je kunt van prospectieve verantwoordelijkheid spreken als hij zich om een of andere reden voorneemt voortaan op gezette tijden zijn kamer op te ruimen – maar ook wanneer hij besluit dat juist na te laten - en zich daaraan houdt. Wat hij besluit heeft een moreel aspect. Hij kan van gemakzucht beschuldigd worden of geprezen worden om zijn zelfstandigheid.

Slot

In het voorgaande heb ik geprobeerd aan te geven hoe men over de begrippen vrijheid en verantwoordelijkheid kan denken. Bij vrijheid gaat het niet alleen over onderdrukking, bij verantwoordelijkheid gaat het niet alleen over aansprakelijkheid. Het is van niet te onderschatten belang dat men zich realiseert waar men het in dit verband precies over heeft. In die zin gaat er een wereld schuil achter de praktische, maar uiteindelijk belangrijkste ethische vraag: wat zal ik doen?

Bij retrospectieve verantwoordelijkheid gaat het om wat iemand gedaan heeft. Men oordeelt dan in het nazien over zichzelf of over anderen. Bij prospectieve verantwoordelijkheid gaat het om redenen voor je handelen in de toekomst, de redenen die je aanvoert om iets te gaan doen, of niet te gaan doen. Die redenen kunnen verwijzen naar wat ik zelf vind, naar 'wat iedereen vindt' of naar een universele regel, bijvoorbeeld een morele regel.

Maar omdat er in onze postmoderne tijd nauwelijks universele regels lijken te zijn, wordt er een groot beroep gedaan op de persoonlijke keuze. Dat betekent niet dat je dan geheel eigenhandig vaststelt wat je wilt - je bent een deel van je leefwereld, van je cultuur, van een groot geheel, en je bent daardoor gevormd - maar dat je bewust kiest, los van wat je het liefste zou doen. Zo kies je uit vrije wil.

Of, zoals Jan Zwart het zei: "Vrijheid is dus niet alleen *vrij zijn van*, maar ook *vrij zijn tot*. Het betekent dat je het vermogen kent om je vrijwillig te verbinden aan de ander en de daaruit voortvloeiende consequenties wilt accepteren, omarmen. Om vrij te zijn is het nodig dat je kunt zeggen: 'Ik wil.'" Dit is dan ook wat er op zijn best in onze gemeenschappen gebeurt: we leren niet om ons op een bepaalde manier te gedragen, maar om in vrijheid te kiezen wat onze wil zal zijn. We leren er om te kiezen waar we naar verlangen. En om het zo te doen.

¹ Zwart, J., Vrijheid en verantwoordelijkheid, *Weekbrief voor zondag 26 april 2015*, nr. 14.

² Romeinen 12: 'Laat je liefde oprecht zijn...Laat je niet overwinnen door het kwade, maar overwin het kwade door het goede.'

³ Ibid., Zwart, J., p.2.

⁴ Berlin, I. (1958) *Two Concepts of Liberty*, In Isaiah Berlin (1969) *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

⁵ Frankfurt, Harry G., (1971), Freedom of the Will and the Concept of a Person, *The Journal of Philosophy*, Vol. 68, No. 1, 1971, pp. 5-20.

⁶ Waar in dit artikel 'hij' geschreven wordt, kan uiteraard ook 'zij' gelezen worden.

⁷ Ibid., Berlin, I., p.2.

⁸ 'As I walked out the door toward the gate that would lead to my freedom, I knew if I didn't leave my bitterness and hatred behind, I'd still be in prison.' Citaat van Nelson Mandela. Herkomst onbekend.

⁹ Ibid., Berlin, I., p.8.

¹⁰ Brand, Berry, (2013) Nieuw licht op oude wegen, *Uitgeverij Eburon: De conclusie van het hoofdstuk De crisis rond 1970*, p.490.

¹¹ Ibid., Brand, Berry, p.490.

¹² Dat het om het 'zelf' gaat dat vormgegeven wordt, betekent niet dat alles wat je waardevol en dus nastrevenswaardig vindt alleen maar uit jezelf voortkomt. Je maakt deel uit van je omgeving en cultuur waarbinnen je leeft. Daar kan ook de apostolische cultuur deel van uitmaken. Luisteren, in je opnemen, kritisch afwegen en deelnemen zijn ook manieren om jezelf vorm te geven.

¹³ Zie voor de volledige argumentatie Frankfurt, H. G., (1969) Alternate Possibilities and Moral Responsibility *The Journal of Philosophy*, Vol 66, no 23, pp.829-839.

¹⁴ Ibid., Frankfurt, Harry G.

¹⁵ Frankfurt noemt dit een verlangen van de eerste orde, 'first-order desire'.

¹⁶ Frankfurt noemt dit een tweede-orde verlangen, een 'second order desire'. Zie Harry G. Frankfurt (1971), p.7. Dat, zoals Frankfurt zegt, alleen mensen dit tweede-orde verlangen zouden kennen lijkt op zijn minst betwistbaar. Bijvoorbeeld Frans de Waal beschrijft in *Primates and Philosophers* (2006) hoe apen zich kunnen verplaatsen in de gedachtegang van andere apen en een keuze kunnen maken uit alternatieve verlangens.

¹⁷ Frankfurt noemt deze variant van het tweede-orde verlangen een 'third-order volition', een willen van de orde. De latere kritiek op zijn gedachtegang richt zich op dit punt: door wat wordt immers dan weer die wil om te willen bepaalt?

¹⁸ Voor iemand die weliswaar anders wil zijn, maar waar dat niet leidt tot daadwerkelijk handelen heeft Frankfurt aan aparte naam: zo iemand is een 'Wanton'. Een wanton wil iets wel of niet doen, kan er ook voor kiezen om een bepaald verlangen te hebben, maar zet dit niet in daden om. Het zijn geen 'personen', want of ze nu verlangens van de tweede orde hebben of niet, ze hebben geen wil van de derde orde, a third-order volition.

¹⁹ Dit hoeft geen moreel hoogstaande levenshouding of handelwijze te zijn. Ook een keuze voor een misdadig leven is een keuze voor een levenshouding of een manier van handelen.

²⁰ Het bestaan van een vrije wil betekent niet dat, *omdat* er een vrije wil bestaat, er altijd van verantwoordelijkheid sprake is. Een vrije wil is een noodzakelijke voorwaarde voor verantwoordelijkheid, maar een vrije wil is daar geen voldoende voorwaarde voor. Vaak handelt men niet vanuit een vrije wil, maar omdat men iets het liefste doet, gemanipuleerd is, uit gewoonte handelt, verslaafd is e.d. Hier tekent zich een verschil af tussen het juridische concept van verantwoordelijkheid en het filosofische concept. Het juridische concept neigt vooral naar het idee van aansprakelijkheid: is deze persoon aan te wijzen als de oorzaak van wat er gebeurt is. Het filosofische concept hangt samen met zaken als vrijheid, waarden, het zelf en de ander.

²¹ Als ik het over verantwoordelijkheid heb dan bedoel ik vanaf hier morele verantwoordelijkheid.

²² Belangrijke aanzetten voor deze twee stromingen werd gegeven door aan de ene kant Immanuel Kant voor wat betreft de rationele insteek van de moraal en aan de ander kant David Hume, die de basis voor de moraal zocht in emoties van mensen en hun onderlinge reactie daarop.

²³ Over het proces van afwegen van zelfgekozen redenen en de gevolgen daarvan voor onze westerse samenleving zie: Maureen Sie, Marc Slors, Bert van den Brink, *Reasons of one's own*. (2004) Aldershot, Ashgate, England..

²⁴ De rondgang komt voort uit het Avondmaal, later 'verzoeningsdis' genoemd, waarbij, nadat ten aanzien van de levenshouding in de verleden tijd een woord van vergeving en bevrijding is uitgesproken, men persoonlijk naar voren komt en zich voor de komende tijd aanbiedt in een gezindheid van genade en barmhartigheid. Zie Berry Brand (2013), p. 265. Brand spreekt daarin van de rondgang als een sacrament.

²⁵ Deze vragen van Kant waren: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wie is de mens?

²⁶ Een van drie formuleringen luidt dat men alleen moet handelen volgens die maxime (een leidraad voor moreel bewustzijn) waarvan men tegelijkertijd kan willen dat ze een algemene wet wordt. Anders gezegd: je moet handelen zoals je zou willen dat iedereen zou handelen.

²⁷ Met betrekking tot de morele opvoeding zoals die op de jeugdkringen plaatsvindt is het daarom aan te bevelen jongeren te leren kiezen wat ze willen (in de zin van: wat hun wil zal zijn) en niet om ze iets aan te bieden wat ze graag willen.

© Chris de Werd.

Mail: clmdewerd@ziggo.nl

Chris de Werd werkte in het onderwijs en de IT. Hij studeerde filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen met als specialisatie ethiek.

Sleutelwoorden: vrijheid, vrije wil, verantwoordelijkheid, morele keuze.